

İSLÂM TASAVVUFUNUN TEŞEKKÜLÜNE DAİR ARAŞTIRMALAR

Editör:

Prof. Dr. M. Necmeddin BARDAKÇI

Isparta 2017

TASAVVUFUN TEŞEKKÜL SÜRECİNDE ZÜHD-KESB İLİŞKİSİNE DAİR BAZI DEĞERLENDİRMELER

Mehmet Saffet SARIKAYA*

Giriş

H. II-III. yüzyılın Müslümanları arasında gündelik hayatla ilgili önemli anlayış farklarından birisi zühd hayatının neliği hakkında yaşanmıştır. Kulun Hakk'ın dışındaki her şeyi terk etmesi anlamında zühdün çalışma ve çalışma hayatıyla ilişkisi tartışma konusu olmuştur. "Dünyaya değer vermemek dünyadan uzaklaşıp uzleti tercih mi yoksa halk içinde Hak ile beraber olup yaşamak mı? Sorusunun çerçevesinde, bir tarafta kifâf-ı nefis miktarıyla geçimini temin eden, hatta tevekkül anlayışına bağlı olarak Allah'ın kendilerini nimetlendireceğini uman, bunun için çalışma ve gayrete sarf edilecek zamanı ziyan görerek nafîle ibadetlere yönelen anlayış, diğer tarafta çalışıp kazanmakla birlikte gönlünde dünya ve mal sevgisi taşımayan nafakasından fazlasını itâ ve isâr etmeyi benimseyen anlayış ortaya çıkmıştır. Zâhidlerden bir kısmı dünya malının tevekkül ve zühde engel olduğunu, bu sebeple dünya malına sahip olmamayı tercih etmiş, ancak elinin emeği ile geçinmenin önemini vurgulamıştır. Bazısı tevekkül ve zühdün kalple ilgili olduğu için dünya malına sahip olmanın zühde engel teşkil etmediğini dile getirmiştir. Bazısı ise çalışmanın zühd ve tevekkül anlayışına zarar verdiğini gerekçe göstererek çalışıp gayret etmeyi ve herhangi bir dünyalığa sahip olmayı dindarlığı açısından uygun bulmamıştır.

Bu iki zıt görüş doğrultusunda *kesb* meselesi tartışılmış ve erken tarihlerden itibaren *kesb*'e dair risalelerin yazılmasına neden olmuştur. Bu metinde Müslümanların dünya görüşlerinin şekillenmesi bağlamından *kesb* edebiyatının tasavvufi hayatın şekillenmesine ve tasavvufi düşünceye katkısına dair bazı değerlendirmeler yapılacaktır.

* Prof. Dr., SDÜ İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, Isparta.

1. Zühd ve Kesb Kavramı

Zühd, sözlükte "bir şeye rağbet etmemek, ona karşı ilgisiz davranmak, ondan yüz çevirmek" gibi anlamlara gelir. Malı az olan kişiye müzhid, az yemek yiyene zâhid, dünyaya karşı perhiz hayatı yaşamaya zehâdet denir. Zühdün karşıtı rağbettir.¹ Kur'an'da zühd kelimesi geçmez. Bununla birlikte Hz. Yûsuf'u kuyudan çıkarılanların ona fazla değer vermemeleri sebebiyle kendileri hakkında zâhid kelimesinin çoğulu olan "zâhidîn" kullanılmıştır (Yûsuf, 12/20).²

Kesb, faydalı olduğu düşünülen şeyi elde etme çabasıdır. Kişinin kendisinin ve başkasının yararına olan şeyleri kazanmak için çalışmasına kesb, yalnız kendisi için faydalı olanı kazanma çabasına da iktisâb denir.³ Kişinin dinî, ahlâkî ve iktisadî hayatındaki her türlü kazanımını ifade eden kesb kavramı Kurân-ı Kerîm'de kişinin sorumluluğuna konu olan, karşılığını göreceği belirtilen kalbi eylem olarak kabul edilebilecek her türlü inanç, düşünce ve faaliyetini belirtmesi yanında özellikle iş ve ticaret hayatında elde ettiği maddî kazançlar için de kullanılmıştır (Bakara 2/225, 267; Nisâ 4/32).⁴

Bu kullanım biçimiyle *kesb* kavramı erken dönemden itibaren Müslüman âlimlerin ilgi alanına girmiştir. Özellikle ilk iki yüzyılın tartışmalı konularından olan Cemel ve Sıffin Savaşları bağlamında gündeme getirilen Müslümanın eyleminin mahiyetiyle, kulun fiillerindeki sorumluluğuyla ilgili tartışmalar *kesb* terimine itikadi bir anlam yüklemeyi de beraberinde getirmiştir. Bu konuda ilk fikir beyan eden âlimin Ebû Hanife (150/767) olduğu ifade edilir. Ona göre, kulun bütün fiilleri Allah tarafından yaratılmakla birlikte kulun kesbiyle meydana gelir.⁵ Bu geleneğe mensup İmam Mâtürîdî (333/944), Allah'ın fiilinin yaratma, kulun fiilinin ise kesb

1 Asım Efendi, *Kamusu'l-Muhit Tercümesi*, "zhd" md., İstanbul 1305, c. I, s. 616-617.

2 Semih Ceyhan, "Zühd", *DİA*, İstanbul 2013, c. XLIV, s. 530.

3 Râgıb el-İsfahanî, *Müfredâtü Elfâzı'l-Kur'an*, tahkik: Safvân Adnan Davûdî, 2. baskı, Dımaşk-Beyrut 1997, s. 709.

4 Mustafa Çağrıncı, "Kesb", *DİA*, Ankara 2002, c. XXV, s. 302; Merzûk el-Ömerî, *Nazariyyetü'l-Kesb 'Inde'l-Eşâire*, Beyrut, 2009, s. 14-15.

5 Ebû Hanife, *Fıkhü'l-Ekber*, haz. M. Öz, *İmam-ı Â'zâmın Beş Eseri* içinde, İstanbul 1992, s. 57, 73.

terimi ile ifade edildiğini vurgular.⁶ İmam Eş'arî (324/935), meydana gelen her şeyi ve kulun bütün fiillerini Allah'ın yarattığını belirtir. Fiili yaratanın Allah, iktisab edenin ise kul olduğunu, fiillerin meydana gelmesinde asıl etkenin Allah'ın kadîm kudreti olduğunu ifade eder.⁷

Eş'arî'ye benzer şekilde kulun fiillerinin tek yaratıcısının Allah olduğunu kabul eden sûfiler insana kesbi nispet etmeyi uygun bulmamışlardır. Tevekkülü nefsi aradan çıkarıp fiilleri Allah'a nispet etmek olarak anlayan bazı sûfiler,⁸ kesbi tevekkülü bozan bir fiil olarak görmüşlerdir. Allah'a tevekkül edenin fiille işinin olmayacağını, Allah'a tam bir teslimiyetle⁹ kulluk görevini yerine getirmekle en büyük hürriyete ulaşılacağını vurgulamışlardır. Bu durum, zühd adına İslâmiyet'in ruhuna uymayan miskinliğe ve dilencilığe yol açmıştır. Dolayısıyla kelâmî bir kavram ve soyut bir tartışmanın parçası olarak kesbin doğrudan pratik hayatla ilgili boyutu söz konusudur.

İşte, bu literatür çerçevesinde değerlendirmek istediğimiz kesb kavramı gündelik hayatın merkezinde yer alır ve eş-Şeybanî'nin ifadesiyle nizam-ı âlemin temelini teşkil eder. Bu bağlamda Kur'an'da ve hadislerde aynı kavramın benzer anlamları *fiil*, *sa'y*, *sun'* gibi kelimelerle de ifade edilerek insanın dinî hayatı yanında dünyevî faaliyetleri, iş ve ticaret hayatıyla ilgili olarak çeşitli hukukî ve ahlâkî düzenlemeler getirilmiştir. *Kanaat*, *tevekkül*, *sabır*, *şükür*, *rızâ*, *takvâ*, *verd'* gibi tasavvufî literatürde özel anlamlar kazanacak kelimelerle ferdî faziletlere işaret edilirken, *adalet*, *dürüstlük*, *merhamet*, *yardımlaşma*, *dayanışma*, *hoşgörü*, *af*, *infak*, *ihsan* gibi sosyal ilişkileri düzenleyen ahlâkî hükümler aynı zamanda iş hayatı ve kazanma faaliyetlerine dair ilkeleri oluşturmuştur.¹⁰

⁶ İmam Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, çev., B. Topaloğlu, Ankara, 2002, s. 325 vd.; Yusuf Şevki Yavuz, "Kesb", *DİA*, c. XXV, s. 304.

⁷ Ebu'l-Hasan el-Eşarî, *Kitâbu'l-Lüm'a*, nşr. Hanûde Gurâbâ, Mısır 1955, s. 47, 69, 74-75; Merzûk el-Ömerî, *Nazarîyyetü'l-Kesb 'Inde'l-Eşâire*, s. 83-84.

⁸ Ebû Nasr es-Serrâc, *el-Luma'*, tah. A. Mahmud, T.A. es-Sürûr, Mısır 1960, s. 78-79.

⁹ Kelâbâzî, Muhammed b. İbrahim, *et-Taarruf li-Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, çev. S. Uludağ, İstanbul, 1992 s.119; Serrâc, *el-Luma'*, s. 78.

¹⁰ M. Çağrı, "Kesb", *DİA*, c. 25, s. 302.

2. Kesb Edebiyatı

Kur'an'daki bu kullanıma bağlı olarak ilk dönemlerde *zühd edebiyatı* ve *kesb/iktisab edebiyatı* oluşmuştur. Zühd konusunda yazılan bazı eserler şunlardır: Abdullah b. Mübarek (181/797), *Kitâbu'z-Zühd ve'r-Rekâûk*; Vekî' b. Cerrâh (197/812), *Kitâbu'z-Zühd*; Esed b. Musa (212/827), *Kitâbu'z-Zühd*; Ahmed b. Hanbel (241/855), *Kitâbu'z-Zühd*; Hennâd b. Serî el-Kûfî (241/855), *Kitâbu'z-Zühd*.¹¹ Kesb konusunda yazılan bazı eserler şunlardır: İmam Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî (189/805); *Kitabu'l-Kesb*. Eser, Serahsi (483/1090)'nin şerhiyle birlikte *el-Mebsût*'ta (Mebsût, XXX, 244-287) bir bölüm olarak nakledilmiştir. Ebu Abdillâh Ahmed b. Harb en-Nisâbü'rî (234/848), *et-Tekessüb*; Ebu Abdillâh el-Hâris b. Esed el-Muhasibî (243/857); *Kitâbu'l-Mekâsib*; Amr b. Bahr (252/866); *et-Tabassur bi't-Ticareh*; Ebu Bekr el-Hallâl el-Hanbelî (311/923); *el-Hass ale't-Ticareh ve's-Sınaah ve'l-Amel ve'l-İnkâr alâ men yedde'it-Tevekkül fi Terki'l-Amel*¹² Bu iki tür eser grubunda muhtemelen benzer konular farklı bakış açılarıyla ele alınmıştır.

Konuyla ilgili ilk örneklerden birisi Ebû Hanîfe'nin talebelerinden Muhammed eş-Şeybânî (189/805)'dir. Kendisine, " "zühd ve verâ" konusunda bir şey yazmayacak mısın?" Diye sorulunca, " *Kitâbu'l-Buyû'* u yazdım ya!" diye cevap vermesine rağmen daha sonra *Kitâbu'l-Kesb*'i kaleme alır.¹³ Kesb konusundaki bu risalede müellifin fıkıhçı kimliğinin öne çıktığını, şer'î esaslara uygun yorumların yer aldığını söylemek mümkündür. Eserin en önemli vurgularından birisi, kesbi nizam-ı âlemin temeline yerleştirerek tıpkı ilim gibi farz olduğunu ifade etmesidir.¹⁴

¹¹ Bk., Ahmet Yıldırım, *Din Dünyevileşme ve Zühd*, Ankara 2005, s. 177-216, burada elliden fazla zühd kitabı tanıtılmıştır.

¹² Bk. Abdulfettah Ebû Gudde, *Kitâbu'l-Kesb ve Şerhuhu li'l-İmam Şemsi'l-Eimme es-Serahsi'*, Beyrut 1997, içindeki *Mukaddimesi*, s. 15-19.

¹³ Eserin müstakil baskısı yoktur. En erken metin Serahsi'nin *Mebsût*'unda yer alan şerhli metindir. Ancak burada metin ve şerh iç içedir. Metnin farklı neşirleri ve çevirileri vardır. Bk., Hasan Ali Görgülü, "İmam Muhammed eş-Şeybânî'nin " *Kitâbu'l-Kesb*" i ve Kazanç Hakkındaki Görüşleri, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 16, 2010, s. 413-414.

¹⁴ Muhammed Şeybânî, *Kitâbu'l-Kesb, el-İktisâb fi Rızki'l-Müstetâb*, (nakil ve şerh es-Serahsi), çev. M. Bakır, İstanbul, 1993, s. 56.

Dünyanın nizamı kesb, yani çalışıp gayret etme üzerine kurulmuştur. Allah (cc) kıyamete kadar bu âlemin devamını istedi. Onun intizam içinde devam etmesi ve bekası için de, kulların çalışıp çabalamalarını sebep yaptı. Bunun terkedilmesinde dünyanın nizamını yıkmak vardır ki kul bundan men edilmiştir.

Muhammed eş-Şeybani kısaca, ekonomik yapılanmanın Kitab ve Sünnet'in önerdiği zühd anlayışı çerçevesinde yapılmasını kabul etmekte; mal ve dünya sevgisinin kalbi meşgul etmemesini, kazancın ihtiyaç fazlasının kamu yararına ve muhtaçlar için harcanmasını vurgulamıştır. Yine eserinde, "Kesf ve tasavvuf ehlinin kabukta kalmış olanların cahillerinden ve ahmaklarından bir topluluk kesb ile meşguliyeti haram sayarlar"¹⁵ denilerek onların kazançla meşgul olmanın tevekküle mani olduğunu kabul ettikleri ifade edilir. Ancak bu görüşleri, "Ne garibdir ki, böyle diyen sufiler, kendi el emeği ve ticaretle geçinen insanların kazandıklarından ikram edilen şeyleri almaktan kaçınmadıklarını" belirterek açıkça eleştirmiştir.¹⁶ Daha sonra kişinin ailesinin geçimini temin edecek nafaka temini için çalışmasının vacip, yakın akrabaları ve diğer Müslümanlara yardım ve isâr için çalışmasının da mendup olduğunu çeşitli ayet ve hadislerle dile getirmiştir.¹⁷

Eserde *tasavvuf ehlinden* bahsedilmesi Serahsi'nin şerhi gibi görünüyor. Eğer metni eş-Şeybani'ye nispet edersek tasavvuf teriminin kullanımını h. 180'li yıllara kadar geri götürme imkânını elde ederiz. Ancak bu ifadelerden hemen sonra benzer şekilde sufi zümrelerden Kerramiye'nin kesble ilgili görüşlerinin sıralanıp bunların eleştirilmesini¹⁸ Serahsi'nin şerhi olduğunu gösterir. Zira İbn Kerram'a nispet edilen Kerramilik için III/IX. yüzyılı beklemek gerekir.

eş-Şeybani'ye benzer şekilde Hâris el-Muhâsibî (ö.243/857) de kesbin insanın rızkını temin için gerekliliğini kabul eder. Olgunluk dönemi eserlerinden kabul edilen *el-Mekâsib*'de¹⁹ tevekkülün gerekliliği, rızk talep

¹⁵ Muhammed Şeybânî, *Kitâbu'l-Kesb*, çev., s. 45

¹⁶ Muhammed Şeybânî, *Kitâbu'l-Kesb*, çev., s. 52.

¹⁷ Hasan Ali Görgülü, "eş-Şeybani'nin "Kitâbu'l-Kesb"i ve Kazanç Hakkındaki Görüşleri", s. 430-431.

¹⁸ Muhammed Şeybânî, *Kitâbu'l-Kesb*, çev., s. 52-55.

¹⁹ Abdulhalim Mahmud, *Muhâsibî, Hayatı Eserleri ve Fikirleri*, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul 2005, s. 283.

etmek için kesbin gerekliliği, vera' ve bu konularda sahabeden itibaren geçmiş âlimlerin tutumları görüş farklılıklarıyla birlikte ele alınıp tartışılmıştır. Muhâsibî'ye göre Allah Teâlâ kulları arasında rızık taksim ettiğini ve bunu kendisine tahsis ettiğini Kitab'ın birçok yerinde bildirmektedir.²⁰ Rızıkları teminat altına alıp, paylaştırdıktan sonra insanlardan tevekkül etmelerini ister ve bunu farz kılar. Kula düşen bu konudaki haberlere kalpten inanıp, güven duymak ve tasdik ederek tevekkül etmektir. Bu şekliyle tevekkül kalbi bir eylemdir.²¹ Bu itibarla tevekkül, rızık aramaya engel değildir. Zira rızık için çalışmak, Allah'ın kullarında yarattığı bir özellik olarak bünyenin tabiatı gereği yapılan bir takım eylemlerdir.²²

Ona göre insan ilâhi emirleri çiğnemedi, harama düşmeden tabiatında bulunan özellikleri fitrata uygun olarak mübah yollardan çalışıp rızıkını temin etmek ve Allah'a karşı ibadetlerini de yerine getirmekle mükelleftir. Bu konuda Muhâsibî, *"Ey insanlar! Yeryüzünün helal ve temiz olan şeylerinden yişiniz."*²³ *"Adamlar vardır, ne ticaret ne de alışveriş onları Allah'ı zikirden alıkoyar"*²⁴ ayetleri ile Hz. Peygamber (sav)'in *"Kişinin yediği en temiz şey, kendi elinin kazancıdır"*²⁵ ve *"Bakmakla yükümlü olduğu kişileri mağdur etmesi, kişiye şer olarak yeter"*²⁶ hadislerini delil olarak kullanır. Öte taraftan ilk halifeler ve özellikle Abdurrahman b. Avf'ın hayatından örnekler verir. Sahabenin önde gelenlerinin rızıklarını kazanmak için beden gücüyle çalışmalarının zühd ve tevekküllerine engel teşkil etmediğini belirtir ve tevekkülün çalışmaya engel olduğunu söyleyenlerin cahilce davrandıklarını vurgular.²⁷ Aynı şekilde çalışmayı bırakıp başkalarından bir şeyler beklemenin veya dilencilik yapmanın da din açısından savunulacak bir tarafının olmadığını vurgulayıp çalışmanın hangi şartlarda farz ve mübah olduğunu açıklamıştır.²⁸ Muhâsibî

²⁰ Hâris el-Muhâsibî, *el-Mekâsib*, tah., Sa'd Kerim el-Fakî, Dâru İbn Haldun, İskenderiye, ts, s. 19.

²¹ el-Muhâsibî, *el-Mekâsib*, s. 14, 16-17.

²² el-Muhâsibî, *el-Mekâsib*, s. 17, 20.

²³ Bakara, 2/168.

²⁴ Nûr, 24/37.

²⁵ Buhârî, Büyü', 15; Nesâî, Büyü', 2; İbn Mâce, Ticaret, 1-2.

²⁶ Müslim, Zekât, 40; Ebu Dâvud, Zekât, 45.

²⁷ Hâris el-Muhâsibî, *el-Mekâsib*, s. 16-17, 24-27.

²⁸ Hâris el-Muhâsibî, *el-Mekâsib*, s. 30-34.

konuyla ilgili *er-Riâye*, *Risâletü'l-Müstersîdin* ve *el-Mesâil fi'z-Zühd* adlı eserlerinde de çalışmayı teşvik eden ve öğütleyen ifadeleri vardır.²⁹ Muhâsibî'nin bu yaklaşımı, Allah'ın her varlığa rızkını vereceğinin şuurunda olarak O'na tevekkül etmenin gerekli olmakla birlikte bunun helal rızık kazanmaya engel olmadığını ortaya koymaktadır.

II/VIII. yüzyıl zâhidleri arasında farklı anlaşılan tevekkül ve zühdle irtibatlandırılan kesb, İbrahim Edhem, Fudayl b. İyaz ve Abdullah b. Mübârek tarafından benimsenirken, özellikle Şakîk-i Belhî (194/810) tarafından tevekküle engel olduğu gerekçesiyle kabul edilmemiştir. Sonraki devirlerde bu anlayışlar bazı sûfiler tarafından benimsenerek takip edilmiştir. *el-Kand'* da konuyla ilgili Şakîk'in torunundan naklen şu meşhur anekdot nakledilir: "Ali b. Muhammed b. Şakîk el-Belhî'den: Dedem Türklerden, Karluk denilen kavme yaptığı büyük bir ticaret hakkında haber verdi. Karluklar putlara tapıyorlar. Erguvani kırmızı bir elbise giymiş başı ve sakalı tıraşlı büyük bir şeyh Karlukların putlarına hizmet ettiği bir günde onların mabedine girdi. Şakîk ona dedi ki: *Ey Şeyh, içinde bulunduğun bu durum batıldır. Benim, senin ve bu halk için Yaradan böyle bir şey yaratmadı. Allah dünya ve ahirette her şeye gücü yetendir. Her şeyi rızıklandırandır.*" Hizmetkâr ona "Ey Arab, sözün yaptığınla muvafık değildir" dedi. Şakîk ona dedi: "Nasıl yani?" Dedi: "Sen Yaradan'ın her şeye gücü yeten ve her şeyi rızıklandırıcı olduğunu iddia ediyorsun. Ama şimdi burada rızık talebi ile çile çekiyorsun. Söylediğin gibiyse: Seni şimdi burada rızıklandırıcı rızıklandırısın ve seni çileden sevince döndürsün." Şakîk "Dünyadan el çekmemin sebebi bu Türk'ün sözü idi. Derhal döndüm ve sahip olduklarımı ilim talebi ile harcadım," dedi.³⁰

Yine Şakîk'in "Mâdem ki Allah kullarına rızık vereceğini vaat etmiş ve bunu üstlenmiştir, o halde insanın rızık peşinde koşması, Allah'ın bu garantisinden şüphe duymak anlamına gelir"³¹ sözlerini Muhâsibî, ayet ve hadislerden hareketle eleştirmiştir. Onun kesb düşüncesinden geriye kalan en güçlü etkiyi Muhammed b. Kerrâm'da görmek mümkündür.

²⁹ Abdulhalim Mahmud, *Muhâsibî*, s. 281-282.

³⁰ Nesefî, Necmuddin Ömer b. Muhammed, *El-Kand fi Zikri Ulemâi Semerkand*, tah. Yusuf el-Hâdî, Tahran 1999, s. 238.

³¹ Hâris el-Muhâsibî, *el-Mekâsib*, s. 28.

3. Bir Zühd Hareketi Olarak Kerrâmiyye

Rızık için çalışmayı terk prensibi Şakîk'ten itibaren Horasan tasavvufunun önemli prensiplerinden birisi haline gelmiş, kendisinden sonra da talebeleri Hâtem el-Esamm, (237/851) Ahmed b. Hadraveyh (240/854), Muhammed b. Fadl el-Belhî (243/857) bunu yaymaya çalışmışlardır. Ahmed b. Harb (234/848) ve Ebu'l-Hafs el-Haddâd (246/860) da bu anlayışın Nisâbur'daki temsilcileri olmuştur.³²

Ahmed b. Harb en-Nisâbüri'nin³³ *et-Tekessüb*'ünde eş-Şeybânî ve Haris el-Muhasibî'nin görüşlerinin aksine kesbin/çalışmanın karşısında yer aldığı, tevekkülü savunduğu nakledilir. Eserinin bize kadar ulaşmamasından dolayı onun görüşlerini çeşitli sufi tabakat kitaplarında buluruz. Yine aşağıda detaylı bilgi vereceğimiz Ebu'l-Muti en-Nesefî'nin *Kitâbu'l-Lü'liyat*'ında ondan otuz civarında nakilde bulunulmuştur. O, Müslim ve Nesai'nin kendisinden hadis naklettiği zühdüyle örnek bir kişidir. Muahhar bir kaynak olan *Ravnaku'l-Mecâlis*'te talebesi Muhammed b. Kerram ile aralarında geçen şu anekdot nakledilir: "İkisi birlikte iken Ahmed b. Harb bir tutam ot koparır. Ebû Abdillâh ona, "senin aleyhine beş şey meydana geldi: İlk olarak kendini tesbihten uzak eyledin, ikincisi nefsini Allah'ın zikrinden başka şeyle meşguliyete alıştırdın, üçüncüsü bunu sana uyulmaya bir yol edindin, dördüncüsü Allah'ı tesbih eden bir şeyi tesbihinden alıkoydun, beşincisi kıyamette Allah'ın hüccetini kendine zorunlu kıldın" der. Ahmed ona, "Allah senin gibi bir vaizin bulunmadığı memleketi harap etsin ey Ebâ Abdillâh" der."³⁴ Bu anekdotta sıralanan ilk iki maddenin zahiri ve batını Allah'ı zikre teşvik ve ona engel olan her türlü eyleme, çalışmaya karşı bir tavır olduğu görülmektedir.

³² Louis Massignon, *Essai sur les Origines Lexique Technique de la Mistique Musulmane*, Paris, 1922, s. 229.

³³ Ahmet b. Harb hakkında bk., Salih Çift, "İlk Dönem Tasavvuf Klasiklerinde İhmal Edilen Bir Zühd Hareketi: Kerrâmiyye" *UÜİF Dergisi*, c. 17, sy. 2, (2008), s. 443-445.

³⁴ Ebû Hafs Ömer b. Hasen en-Nisâbüri, *Ravnaku'l-Mecâlis*, Süleymaniye Ktb, Ayasofya 1832, vr. 74a-75b; basılı nüsha, Mekke, 1305, s. 56-57. Burada İbn Kerrâm'ı önceleyen bir anlatım söz konusu olmakla birlikte İbn Harb'inde aynı görüşleri benimsediği anlatımdan anlaşılacaktır.

İbn Harb'in öğrencisi İmâmü'z-Zâhidîn diye anılan Ebû Abdillâh Muhammed b. Kerrâm b. Irak b. Huzâbe b. el-Berâ (255/869), adıyla anılacak bir mezhebin kurucusu olarak kabul edilir. Esasen o, Ebû Hanîfe'nin zâhidane kişiliğini örnek alan birisidir.³⁵ Başlangıçta ahlak ve sosyal reforma olan ihtiyacın lüzumunu vurgulayan bir vaiz olarak görünen İbn Kerrâm, İslam davetçiliğini şehirlerden kırsal kesime, taşra/çevreye yaygınlaştırarak ve alt kesimlere hitap ederek önemli bir taraftar kitlesine ulaşır. Onun koyun derisinden dikişsiz bir elbise giydiği ve beyaz bir başlık taktığı, kendisine nispet edilen bir dükkânda süt satıp, va'z u nasihatte bulunduğu nakledilir.³⁶ O talebeleriyle Horasan bölgesindeki hankâhlara yerleşerek ve buralara tahsis edilen vakıflar sayesinde çalışmaksızın davette bulunarak az ile yetinir, mal biriktirmeye karşı çıkar (*tahrîmu'l-mekâsib*), iç murakabe, zühd ve tevekkülü benimser. Bu bağlamda şehir aristokratları ve burjuvaziyle karşı karşıya gelen bir zihniyet biçimi sergiler, kimi zaman da resmi otoriteyle ters düşer.³⁷ Ancak takipçilerinden Ebû Yâkub İshak b. Mahmudşah (383/993) ile birlikte Kerrâmîlik Nişâbûr'da güçlenerek Gazneli hükümetini etkilemeyi başarır ve mezhep mensupları önemli bürokratik görevler alırlar.³⁸ Bu durum özellikle şehirli aristokrasi tarafından temsil edilen Sünnî/Şafîî geleneğin Kerrâmîlere karşı şiddetli tavrı almalarına yol açar. Ancak bu ekollerin Kerrâmîlik eleştirileri sosyal ve siyasi yapıyla ilgili değil, teolojik bahisler üzerinden yapılır ve normatif değerlendirmeler içerir.³⁹

³⁵ Kutlu, Sönmez, "Muhammed b. Kerrâm", *DİA*, c. XXX, s. 549; Salih Aydın, *Bir Ehl-i Sünnet Okulu Kerrâmîye Kerrâmîye'nin Kelâm Teorisi, İman Anlayışı ve Din Politikası*, Viyana, 2012, s. 82-90; Salih Çiftçi, *Kerrâmîyye*, s. 445.

³⁶ Zehebi, *Târîhu'l-İslam*, tah. Ö. Abdusselam Tedmûrî, Beyrut, 1991, c. XIX, s. 311. İbn Kerrâm'dan çalışmayla ilgili nakledilen farklı rivayetler arasında çelişkiler göze çarpmaktadır. Bu durum ya onun hayatıyla ilgili farklı zamanlardaki tercihlerinden veya kifaf-ı nefis miktarı geçim için çalışmasına rağmen kesbe karşı olumsuz yaklaşımıyla ilgili rivayetlerin abartılarak nakledilmesinden kaynaklanmaktadır.

³⁷ Margaret Malamud, "Ortaçağ Horasanında Sapkın Bir Politika: Nişabur Kerrâmîyyesi", çev., H. Doğan, *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, c. 13, sy.1, 2015, s. 540-543; Salih Aydın, *Kerrâmîyye*, s. 73-75.

³⁸ Margaret Malamud, "Nişabur Kerrâmîyyesi", s. 545-546.

³⁹ Örneğin Abdulkahîr Bağdadî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, tah. İ. Ramazan, Beyrut 1994, s. 197-205.

Bununla birlikte Muhammed b. Kerram'ın şahsında mezhebin zühde dayalı sufi yapısı ve rızık endişesiyle çalışmaya karşı tavrı daha belirgin bir özellik olarak karşımıza çıkar. Nitekim Muhammed eş-Şeybânî'nin eserini serh eden es-Serahsî Kerrâmiye'nin kesb ile ilgili görüşlerini açıklayıp eleştirmekten geri kalmamıştır. O kısaca, Kerramilerin kazançla meşgul olmayı ruhsat yoluyla mubah kabul ettiklerini belirtir. Onlar kesbin farz olmadığını çeşitli kıyaslarla ispatlama gayretindedir.⁴⁰ es-Serahsî, Bakara 2/267 ve Cuma 62/10 ayetlerine istinaden çalışıp kazanmanın ve infak etmenin vücûbiyetini ispat ve açıklamaya girişir.⁴¹

Ravnaku'l-Mecâlis'de İbn Kerram'a nispet edilen özellikle rızık ve tevekkül'den bahseden bölümdeki bazı menakıp Ebû Abdillah'ın şahsında fırkanın kesb konusundaki tavrını açıkça göstermektedir. Bu menakıplardan birine göre o rızıkının sebebinden emin olmak için dağda bir mağaraya girip oturur ve "bakalım burada Rabbim beni nasıl rızıklandıracak?" der. Daha sonra yağmurda yolunu kaybeden bir kabile bu mağaraya sığınır. Onu görünce konuşmak isterler ancak ondan bir cevap alamayınca "belki soğuktan konuşamıyordur" deyip, yakınına ateş yakarlar. Sonra tekrar konuşup cevap alamayınca "açlıktandır" deyip, bir sofraya kurarlar ve yemesini işaret ederler. Yemediğini görünce "her halde yemek için pişmiş yumuşak bir şeyler istiyor" deyip, şekerli falûzec yapıp önüne koyarlar. Onun iltifat etmediğini görünce "belki dişlerinde bir problem vardır" deyip, içlerinden birisi bir bıçakla ağzını açmaya bir diğeri de kaşıkla yedirmeye çalışır. Bu sırada o gülmeye başlar. Bunun üzerine "Sen deli misin?" derler. Der ki: "Hayır, ancak ben Rabbimi rızıkım hususunda tecrübe ediyordum. Artık onun beni ve kulunu ne halde olursa olsun, nasıl olursa olsun ve nerede olursa olsun rızıklandırdığını anladım" der.⁴²

Yine onun, Nişabur çarşısında esnafın kazanç için bağırıp çağırılmalarını işitince "Allah'a yemin olsun ki, onların Allah'ın takdir ettiğinin dışında ne bir zerre artırmaya ne de takdiri değiştirmeye güçleri

⁴⁰ Muhammed Şeybânî, *Kitâbu'l-Kesb*, çev., s. 53-54.

⁴¹ Muhammed Şeybânî, *Kitâbu'l-Kesb*, çev., s. 54-55.

⁴² Ebû Hafs es-Semerkindî, *Ravnaku'l-Mecâlis*, Ayasofya 1832, vr. 73b-74a; Basılı nüsha, Mekke, 1305, s. 56-57.

yeter" dediği nakledilmiştir.⁴³ Bu anlatılar onun ve öğrencilerinin hankâhlarda kendi zühd ve tevekkül anlayışlarına bağlı olarak gündelik rızklarını temin için çalışıp çabalamak yerine va'z u nasihat, zikir ve ibadetle meşgul olarak kendilerine verilenlerle yetinen tavırlarının bir ifadesidir.

4. Ebû Mutî Mekhul en-Nesefî ve *Kitâbu'l-Lü'lü'ıyyât* 1

Doğu Hanefî fırak geleneğinin ilk temsilcilerinden olan ve Kerramiliğe nispet edilen Ebû Mutî Mekhul en-Nesefî (318/930)'nin⁴⁴ *Kitâbu'l-Lü'lü'ıyyât fi'l-Mevâiz*'i bu geleneğe dair günümüze ulaşan ancak yeterli ilgiyi görmeyen bir eserdir. Adı son varakta müellif tarafından yazılan şiirde ifade edilmiştir. Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Bölümü 4801 numarada kayıtlı bir mecmua içinde yüz varaklı eser 165a-264b arasında yer almaktadır. 243x164 mm dış, 180x115 mm iç ebata sahip her varakta 26 st. nesih hattı ile yazılmıştır. İstinsah kaydında, Muhammed b. Es'ad b. İbrahim b. Hibetullah b. Ebî Tâlib el-Ferğânî tarafından 610/1214'da istinsah edildiği belirtilmiştir. Eserin kısaltılmış bazı bölümlerinin bulunduğu eksik bir nüshası da yine Süleymaniye Kütüphanesi, Es'ad Efendi, nr. 1695, vr. 257b-260b'de kayıtlıdır. Zirikli, eserin Ali b. İsa b. Muhammed en-Nesâî tarafından ihtisar edilen nüshasının Dâru'l-Kütüb, Kahire'de bulunduğu zikretmiştir.⁴⁵

Yazıldığı dönemde ve sonrasında oldukça ilgi gördüğü anlaşılan *Lü'lü'ıyyât* 63 bâb halinde tasnif edilmiştir. Müellif, vaaz üslubuyla her babda konuya senedini verdiği bir hadisle başlar. Daha sonra konu bütünlüğü içinde sahabe, tabiin ve selef-i salihünden önemli zatların, bazı zâhid ve sûfilerin sözlerini nakleder, bazen kısa anekdotlar verir ve bölüm sonunda da çoğunlukla kendisine ait olan bir şiirle bölümü tamamlar. *Allah İçin Kardeşlik ve Dostluk* bölümüyle başlayan eserin bölümlerinden bazıları şöyledir: *Ma'ruf ve Onun Yapılmasının Açıklanması, Kardeşler ile Yardımlaşma, Uzlet Vahdet ve*

⁴³ Ebû Hafs es-Semerkindî, *Ravnaku'l-Mecâlis*, Ayasofya 1832, vr. 59a.

⁴⁴ Salih Çiftçi, *Kerrâmiyye*, s. 450-453; Ebû Mûtî' Mekhûl en-Nesefî, *Kitabu'r-Reddi Alâ Ehli'l-Bid'a ve'l-Ehvâi'd-Dalâle*, tahkik: Seyid Bahçivan'ın *Mukaddimesi*, Konya 2013, s. 29-60.

⁴⁵ Hasan Acar, *Ebû Mûtî' Mekhûl en-Nesefî'nin Kitâbu'r-Red Ale'l-Ehvâ' ve'l-Bida' İsimli Eserinin Mezhepleri Tasnifi ve Mürcii Makalât Geleneği İçindeki Yeri*, (yayınlanmamış YL tezi), Ankara 2003, s. 36-37; Bahçivan, *Kitabu'r-Red Mukaddimesi*, s. 62; ayrıca bk. Fuad Sezgin, *GAS*, I, s. 602; İlyas Üzümlü, "Nesefî, Mekhûl b. Fadl", *DİA*, c. XXXII, s. 571.

Halvetin Açıklanması, Düşmanlığı Terketme ve İyi Geçinmenin Fazileti, Tevazu ve Kibrin Açıklanması, Tevbe ve İstiğfar, Cihad, Allah'ı Zikrin Fazileti, Riya ve İhlasın Açıklanması, Abdallığın Açıklanması, Adalet ve Zulmün Açıklanması, Müstakimler ve Sıfatlarının Açıklanması, İstiska, Afvın Açıklanması.

Müellifin sözlerini naklettiği zatlar arasında muhtemelen Yahyâ b. Muâz ilk sırada yer alır. Yine otuz civarında Ahmed b. Harb'e yer verilmesi ve İbn Kerrâm'dan rivayette bulunulması, İbrahim en-Nehai, Hammad b. Ebu Süleyman, Ebu Hanife, Hammad b. Ebu Hanife, İsmail b. Hammad, Ebu Yusuf gibi Hanefi zatlardan çeşitli sözleri nakletmesi Ebû Mutî' Neseî'nin mensub olduğu geleneği gösterir. Bunların yanında onun burada sözlerini aktardığı diğer zâhid ve sûfilerden bazıları şunlardır: İbrahim b. Edhem, Ca'fer b. Muhammed, Süfyân-ı Sevrî, Abdullah b. Mübarek, İbn Sîrîn, İbnü's-Semmâk (183/799), Fudayl b. İyâz (187/803), Ebû Süleyman ed-Dârânî (215/830), Ahmed b. Âsım el-Antâkî (239/853), Zünnûn el-Mısrî (245/860). Risâlede dikkat çeken hususlardan biri de dönemin birçok ünlü mutasavvıfına ait görüşlerin, birkaç istisna dışında, bahis konusu edilmemiş olmalarıdır. Bu durum en-Neseî'nin bağlı olduğu itikâdî ekolün tavrı ve kendisinin benimsediği zühd neşvesi ile açıklanabilir. *Lü'lü'ıyyât*'ı Kerrâmîliğin zühd anlayışının en somut şekilde ortaya konulduğu yegâne eser olarak da takdim edilebilir.

Ebû Mutî' en-Neseî'nin *Lü'lü'ıyyât*'ı ele aldığımız kesb konusu bakımından doğrudan kaynak gibi görünmemektedir. İçerdiği bab başlıklarında da "kesb" hakkında bir başlık yer almaz. Bununla birlikte içeriği bakımından zühd döneminin sonuna rastlayan ve güçlü bir zühd vurgusunun yapıldığı bir eser olduğunu da belirtmeliyiz. Müellifin Ahmed b. Harb, Muhammed b. Kerram ve Yahya b. Muaz'ın yolundan gelmesi, kesb hakkında onlara benzer bir görüşe sahip olmasını tabii kılar. Onun tarihi gelenekte itikadi olarak Sünnî geleneğin dışında görülen Kerramilik ilişkisini dikkate aldığımızda aslında Kerramiliğe uygun olarak kesbe, rızık için çalışmaya karşı bir tavır içinde olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim *er-Red ala'l-Bida'yı* ilk defa neşreden Marie Bernard da onun tahrîmü'l-mekasibi kabul ettiğini

belirtir.⁴⁶ Onu bu kanaate ulaştıran Şey *er-Red ala'l-Bida'* da *Kasıtrıyye* fırkasından bahsederken Ebu'l-Muti'nin fırkayı eleştirerek *fakrı* savunmasıdır.

Eserde dilencilikle ilgili bölümde dilencilerin geri çevrilmemesi, dilencilere isteklerin fazlasının verilmesiyle ilgili naklettiği sözler ve anekdotlar bunu destekler niteliktedir. Bu nakillerden bazıları Şöyledir: Hz. Peygamber (sav) Őöyle buyurur: "*Miskinlere inanılmıyorsa onları geri eviren iflah olmaz*".⁴⁷ Hz. İsa (as) Őöyle buyurur: "*Kim umutları boŐa çıkan bir dilenciyi geri çevirirse melekler yedi gün bu evde yaŐamazlar*"⁴⁸ Enes b. Malik (ra) Őöyle dedi: Bir gün mescide bir dilenci geldi. Kimse halini hatırını sormadı. O gece vefat etti. Sabah onu l olarak bulunca kefenlediler, tahnit ettiler ve namazını kıldılar. Cenazeden döndüklerinde mihraba konulmuŐ bir kefen buldular. zerinde, "bu kefen sizden kabul edilmemiştir, Rabb, size gcenendir. Size bir dilenci geldi ve siz onu fark etmediniz" yazılmıŐtı."⁴⁹ Ebu Muti' konuyla ilgili Őiirinde "*Ey kardeŐim, umutsuzca senin kapına gelen dilenciyi geri evirme/Kapıda onlar zl(hakir) makamındadır, Rabbu'lemn'in zl makamında olanına rahmet et*"⁵⁰ der. Dilencilerin geri evrilmeyeceğini ifade eden bu sözlerde çalışmaya karşı menfi bir tavrın varlığı söz konusu edilebilir.

Sonuç

İslam düşünce geleneğinde itikadi bir problem olarak Őöhret bulan kesb kavramının erken dönemden itibaren gündelik hayatın bir parçası olarak kabul edilip tartıŐıldıđı anlaŐılmaktadır. Bu tartışma, dünyaya bakış, dünyaya karşı gösterilen tavır bağlamında dönemin din anlayışının bir yansımasıdır. Konunun fıkhi bir boyutu olmakla birlikte fıkıh kaynakları kesbi alıŐ-veriŐ, ticaret ve meslek erbabıyla ilgili kısımlara bağlı olarak ele almuŐlar ve kesbe atıfta bulunmuŐlardır. Ama asıl tartışma alanının zühdün

⁴⁶ Marie Bernard, "Le Kitb al-Radd 'al l-Bida' d'Ab Muti Makhl al-Nasafi", *Annales Islamologiques*, c. 16, 1980 Le Caire, s. 44-45.

⁴⁷ Eb Muti' Mekhûl en-Nesefi, *Kitâbu'l-L'lü'iyyt*, Süleymaniye Ktb., Ayasofya, Nu: 4801, vr. 175a

⁴⁸ Eb Muti' Mekhûl en-Nesefi, *Kitâbu'l-L'lü'iyyt*, vr. 175a

⁴⁹ Eb Muti' Mekhûl en-Nesefi, *Kitâbu'l-L'lü'iyyt*, vr. 175b

⁵⁰ Eb Muti' Mekhûl en-Nesefi, *Kitâbu'l-L'lü'iyyt*, vr. 176a

ne'liği bağlamında zahid ve sufi çevrede dünyaya karşı gösterilen menfi tavrın yansıdağı çevrelerde olduğu anlaşılmaktadır. Burada başlangıçta münferit gibi görünen tutum ve davranışlar Kerrmilikle toplumsal bir eylem ve karşı duruşa dönüşmüş, muhtemelen zamanla siyasi bir boyut da kazanmıştır. IV/X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Eş'arılığın Nişabur'da varlık mücadelesine girişmesiyle Kerramiyye bazı itikadi farklılaşmalar gerekçesiyle ötekileştirilmiştir. Dahası Kerrm gelenek, öyle görülüyor ki erken dönemden itibaren zahid ve sufi çevrelerde hak ettiği değeri görmemiştir. Ancak haklarındaki ithamlar ne olursa olsun mensup oldukları çevreler onların güçlü bir sufi yapıya sahip olduğunu ve dönemin sufi hareketlerinin bir parçası olduklarını göstermektedir.